

ХОРИЖ ПСИХОЛОГИЯСИДА ИНТЕЛЛЕКТ ТУШУНЧАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Катта Ўқитувчилари Саъдуллаева.М Ва Салаева.Л
МТТДМҚТМОИ Институтини
" Педагогика Ва Психология" Кафедраси

XX асрнинг бошларига келиб интеллектни ўрганиш юзасидан бир қанча тадқиқотлар олиб борилди. Инсоннинг ақлий тараққиётини тадқиқ қилиш бутунги кундаги фан олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Интеллект муаммоси собиқ шўро психологиясида ҳам, чет эл психологиясида ҳам энг кўп ўрганилган мавзулардан биридир. Ўзбекистонда, собиқ шўро психологиясида ва хорижда интеллект моҳиятини талқин қилиш масаласига турлича ёндашилса ҳам, лекин умумий мақсад битта бўлиб, у ҳам бўлса, инсоннинг интеллектуал тараққиёти, унинг хусусиятлари, ўзига хослигини очиб беришдан иборатдир. Кўпгина манбаларда, хусусан, собиқ шўро психологиясида ақлий истеъдод ёки қобилият деб юритиш анъанага кириб қолди.

АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатлари психологиясида қобилиятни миқдор жиҳатидан ўлчаш, уни тавсифлаш учун интеллект тушунчаси қўлланилган. Интеллект структурасини аниқлаш, айниқса, асримизнинг бошларида психолог олимларнинг диққатини ўзига тортди. Машҳур америкалик олим Спирмен (1904 йил) индивиднинг хулқ-атворидан келиб чиққан ҳолда интеллектнинг аллақандай “бош” омилини ажратиб кўрсатдики, натижада уни “G” фактор деб атади. Унинг фикрига кўра, арифметик масалани ечишда, машина двигателини таъмирлашда ёки бирорта чет мамлакат тилини ўрганиш жараёнида одамнинг мияси ҳеч қачон бирдай ишламайди. Баъзи кишиларда умумий интеллект даражаси бошқаларники билан тенг бўлиши билан бирга, айрим фаолият турларини бажаришда яққол устунлиги сезилиб туради. Шунинг учун ҳам Спирмен G факторга қўшимча тарикасида S факторни ҳам фанга киритади. Ва уни махсус қобилиятнинг кўрсаткичи деб атайди. Спирменнинг назариясига биноан, ҳар бир инсон умумий интеллектнинг муайян даражасини ўзида акс эттиради, бу эса, ўз навбатида, унинг ташқи муҳит билан муносабатига боғлиқдир. Спирменнинг фикрига кўра, ҳар бир одамда ўзига хос қобилиятни ривожлантиришнинг турли даражалари мавжуд бўлиб, улар яққол масалаларни ечиш жараёнида кўринади. Дастлаб интеллект тадқиқотларида унинг дифференциацияси мавжуд бўлмаган. Интеллект структурасини аниқлаш, айниқса, асримизнинг бошларида психолог олимларнинг диққатини ўзига тортди. Интеллектнинг икки факторли модели муаллифи Ч.Спирмен барча ментал тестлар ягона базавий интеллектуал қобилиятни ўлчашига ишончи қомил эди. Бошқача айтганда, кўп сонли диагностика қилинаётган қобилиятлар индивиднинг ментал қуввати даражасини акс эттирувчи қандайдир умумий g факторнинг намоён бўлишидир. Кейинчалик Г.Ю.Айзенк g факторни бошқача – марказий асаб тизими маълумотларини қайта ишлаш тезлиги сифатида ёки ақлий темп сифатида талқин қилди.

Бир вақтда содир бўладиган махсус s фактори турли мезонлар орқали акс этади, тестлар орқали ўлчанадиган инструментал воситалар ёки индивид engine (лотинча ingenium – табиий мойиллик, иқтидор) улар ёрдамида ментал қувват ўзаро таъсирнинг муайян шакллари татбиқ қилиниши мумкин. Ч.Спирменнинг фикрича, интеллект инсоннинг шахсий сифатларига боғлиқ бўлмайди ва интеллектуал сифатларни (масалан, қизиқиш, муваффақиятга эришиш мотивацияси ёки хавотир) ўз структурасига киритмайди. Замонавий тадқиқотлардан аниқланишича, Спирмен g фактор интеллектнинг глобал хусусияти сифатида унинг камчилигини аниқлашди, чунки мазкур ҳолатда охиргиларини ўрганиш мантиқий интеллектуал хусусиятлар билан чекланади. Икки факторли моделнинг ривожини Ч.Спирменни интеллектнинг иерархик моделини асослашга олиб келди. g ва s факторлар ўртасига муаллиф гуруҳий факторларни (арифметик, механик, лингвистик ва вербал қобилиятлар) жойлаштирди.

Интеллект структураси ҳақидаги тасаввурларнинг кейинги ривожини унинг дифференциацияси йўлида содир бўлди. 1920 йилда классик америка бихевиоризми вакили Э.Л.Торндайк ижтимоий интеллектни интеллектнинг бошқа шаклларида ажратди ва уни эркак ва аёллар, болалар ва қизларни тушуниш ҳамда уларни бошқариш – шахслараро муносабатларда оқилона иш юритиш қобилияти сифатида тавсифлайди. 1926 йилда Торндайк томонидан модел ишлаб чиқилган бўлиб, унда “интеллектуал ҳаракатларнинг умумий асоси кўплаб алоҳида факторларнинг ўзаро таъсири остида очиб берилган”.

Интеллект тузилишини тадқиқ қилиш Спирмендан ташқари бир қатор олимларнинг изланишларида ўз ифодасини топди. Жумладан, Дж. Гилфорднинг (1959 йил) интеллект таркибини ўрганишга йўналтирилган тадқиқотлари, айниқса, қизиқарлидир. Ж.Гильфорд интеллектнинг 120 га яқин фактори (омили)ни ажратиб кўрсатади. Дж. Гилфорд ўзининг кубик моделида тафаккур ўлчамларидан операциялар:

- билиш функцияси: хотира, дивергент ва конвергент тафаккур;
 - мазмун: образли, белгили, семантик, ҳулқий;
 - натижа: элементлар, даражалар, алоқа, муносабат, тизим, ўзгартириш;
 - ислохот; қўллаш, татбиқ қилиш –келиб чиққан ҳолда 120 та ўзига хос қобилият турларини ажратиб беришга ҳаракат қилади.
1. Мазмун – бизнинг бирон нарса ҳақида ўйлашимиз.
 2. Операция – қандай тарзда ўйлаётганлигимиз.
 3. Натижа – бу ақлий ҳаракатларимиз нималарга олиб келади (яъни ақлий ҳаракатимиз натижаси).

Ж.Гилфорд дивергент ва конвергент тафаккур турлари негизида ижодий тафаккур ётишини далиллаб беради. Ж. Гилфорднинг фикрича, қобилият интеллект умумий моделининг ичида жойлашади, шу боисдан у креативликнинг тўрт омилини ажратиб кўрсатади.

а) оригиналлик – изоҳланишга мўлжалланган бирикмалар, ўзгача (кутилмаган) жавоблар натижаларини кўрсатиш қобилияти;

б) семантик эгилувчанлик – объектнинг функциясини ажратиш ва ундан янгича фойдаланишни таклиф қилиш қобилияти;

в) ифодали мослаштирилган эгилувчанлик – янги имкониятларни кўриш учун рағбатлантирувчи омиллар шаклини ўзгартириш қобилияти;

г) семантик ўз-ўзидан юзага келувчи эгилувчанлик – нисбатан чекланган вазиятларда турли хил ғоялар яратиш қобилияти.

Ж.Гилфорд ижодий қобилиятларини айрим тахминий тузилишлар сифатида тушунади, натижада бу тузилишлар тест шакллари орасидаги интеркоррелизация сифатида намоён бўлади.

Д.Векслер умумий интеллектнинг компонентларини ўзида акс эттирувчи, бироқ интеллектнинг анъанавий коэффициентидан фарқланувчи тафаккур турлари диапазони мавжудлигини биринчи бўлиб маълум қилди. 1940 йилда камдан-кам цитата олинган “умумий интеллектдаги ноинтеллектуал омиллар” мақоласида Д.Векслер ҳар бир “тўлик” ўлчамда “умумий қобилиятларнинг ноинтеллектуал жиҳатлари”га эътиборни қаратди. Олим “ноинтеллектуал элементлар” деганда нафақат психиканинг умумий ишга лаёқатини, балки унинг аффектив-бошқарув компонентларини ҳам тушунган, унинг шарофати билан инсон узок муддат унга аҳамиятли бўлган соҳадаги муаммоларга боғланиб туради. Шунингдек, мақолада муаллиф “когнитив” ва “аффектив” деб номлаган – ижтимоий ва эмоционал қобилиятлар ҳам муҳокама қилинган. Афсуски, бу омиллар Векслернинг IQ тестига киритилмаган, чунки у пайтларда бунга кам эътибор қаратилган. Векслер интеллектуал қобилиятларни вербал ва новербал турларга (тасаввурга бўлган қобилият) ажратган ва турли кишиларда у ёки бу гуруҳ устунлик қилишини кўрсатиб берган.

Р.Стенбергнинг назариясида интеллект шахснинг атроф-муҳитга мослашишига хизмат қилувчи информацион тизим сифатида қаралади. Триархик назариянинг асосий мазмуни қуйидагича: “Интеллектни ақлий ўз-ўзини бошқариш, бутун ҳаётни конструктив мақсадга йўналтирилган усул ёрдамида ақлий бошқариш сифатида белгилаш мумкин” [9]. Ақлий ўз-

ўзини бошқариш уч асосий элементни ўз ичига олади: атроф-мухитга мослашиш, янги атроф-мухит таъсирини танлаш ёки шахс билан мос мухитни танлаш ва атроф-мухитни шакллантириш.

Р.Стенбергнинг уч қисмдан (триархик) иборат назариясида интеллектнинг шахс ҳаётининг уч жараёни билан боғлиқлигига урғу берилади: ички информацион жараёнлар, тажриба ва ташқи олам. Мазкур концепцияга мувофиқ, интеллектга уч турдаги психик жараёнлар (ёки компонентлар) таъсир қилади:

– метакомпонентлар, муаммони ҳал қилиш жараёнини бошқарувчи ва унинг тавсифини ўз ичига олувчи, муаммони ҳал қилиш жараёнида босқичларни ажратиш ва яқуний ечим ҳақида хулосалар;

– ўзида муайян масалани ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган жараёнларни ўзида акс эттирувчи, шу билан бирга, уни трансформация қилиш йўли билан бажарилувчи компонентлар;

– бўлғуси маълумотлар учун фойдали бўлган ўқитиш хусусияти ва сақланиши билан таъминланадиган, қўлга киритилган билимлар компоненти.

Олим интеллектнинг бошқа концепцияларида асосий урғу бажариладиган компонентларга берилаётгани (яъни олдин эгалланган билимлар тахлили), тажриба ҳамда метакомпонентларга етарлича эътибор берилмаётганини танқид қилади. Буларни ҳисобга олиш ижтимоий, амалий ва эмоционал интеллект соҳаларида ўлчовни кенг ёйиш имконини берар эди [10].

Р.Стенберг ўзининг интеллект моделида интеллектуал омилларга катта эътибор қаратади. Интеллектнинг донолик, ижодкорлик ўртасидаги ўзаро муносабатини кўриб чиқиш натижасида муаллиф интеллектни тасвирлайдиган учта биополяри параметрни аниқлади:

1) амалий вазифаларни ҳал қилиш қобилияти (ишбилармонлик, ақллилик, билимларни қўллашдаги ўзгарувчанлик) – нутқий қобилият (аниқлик ва нутқ раволиги);

2) интеллектуал интеграция (фарқларни кўриш қобилияти ва турли нуқтаи назарларни мувофиқлаштириш) – мақсадга йўналганлик (маълумотларни селектив кидириш, тиришқоқлик);

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкин интеллект муаммоси хориж психологиясида жуда кенг ўрганилган бўлиб, улар турлича назариялар, концепциялар, ёндашишлар, позициялар, йўналишларга асосланган ҳолда тадқиқ қилинган. Шу билан бирга, интеллектни ўлчаш мезонлари, критерийлари, тараққиёт кўрсаткичлари, ўзига хусусиятлари, тест яратиш ва ундан турли ёшдаги кишилар ақлий ривожини текширишда фойдаланиш хилма-хил илмий назарий негизларга қурилгандир.

Адабиётлар

1. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. Новополцк ПГУ. 2011-21с.
2. Spearman, C. The ability of man / C. Spearman. – N.Y.: Macmillan, 1927.
3. Айзенк, Г.Ю. Интеллект: новый взгляд / Г.Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111 – 129.
4. Либин, А.В. Дифференциальная психология: На пересечении европей-ских, российских и американских традиций / А.В. Либин. – М.: Смысл; Per Se, 2000. – 549 с.
5. Орме, Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха/ Г. Орме. – М: «КСИ+», 2003. –42с.
6. Wechsler, D. Reprinted in Journal of Abnormal Social Psychology. – 1943. – 38. – P. 101 – 103.
7. Wechsler, D. Wechsler intelligence Scale for Children / D. Wechsler. –N.Y.: Psychological Corporation, 1949.
8. Wechsler, D. The measurement and appraisal of adult intelligence / D. Wechsler. (4th ed.). – Baltimore, MD: The Williams & Wilkins Company, 1958.

9. Salovey, P. The positive psychology of emotional intelligence. In C.R. Snyder& S.J. Lopez (Eds.), The handbook of positive psychology. – New York:
10. Testing common sense / R.J. Sternberg [et al.] // American Psychologist. –1995. – 50. – P. 912 – 927.
11. Дружинин, В.Н. Метафорические модели интеллекта / В.Н. Дружинин// Психол. журнал. – 1999. – № 6. – С. 44 – 52
12. Гозиев Э.Ф. Умумий психология. Т.2010 . 459-бет.